

A funkcionális stilisztika történetéhez*

1. *A funkcionális stilisztika történetéhez* címen előadásomban azt kívánom mintegy igazolni, hogy ez a stilisztikai irányzat képes a megújulásra, és hogy az eklekticizmus veszélye nélkül be tud építeni rendszerébe, szemléletébe és módszerébe sok mindent a modernnek számító új nyelv- és irodalomtudományi, valamint más eredményekből. Erre két művet fogok felhasználni. A Sorbonne-on 1991 vége felé megrendezett stilisztikai konferencia megjelentetett anyagát (*Qu'est-ce que le style?* Szerk.: Georges Molinié és Pierre Cahné. Presses Universitaires de France, Paris, 1994), továbbá a Bally-tanítvány Marcel Cressot *Le style et ses techniques* 1947-ben napvilágot látott művének Laurence James kiegészítéseivel, változtatásaival a kettejük neve alatt megjelent 13. kiadását (Presses Universitaires de France, Paris, 1994). Hogy azonban mindez világos legyen, illik előbb nagyon röviden rámutatni a funkcionális stilisztika lényegére, Bally megalapozó szerepére és két tanítványának: Jules Marouzeau-nak, továbbá Marcel Cressot-nak a továbbvivő munkásságára, valamint a stilisztika 1960-as évekbeli válságára, visszaszorulására, majd fellendülésére, igazi tudománnyá válására.

2. A funkcionális stilisztika – amely a funkcionális szemléletű nyelvtudományi irányzatokból nőtt ki a XX. század elején, illetve a század első felében – a nyelvi-stilisztikai és a nyelven kívüli, úgynevezett extralingvális eszközöknek mint variánsoknak a kialakult szerepét, továbbá a mondanivaló kifejezésében és az alkotás egészében betöltött kommunikatív funkcióit, valamint azt vizsgálja, hogy a jelzett stílusjelenségek milyen beszédmódban otthonosak. Egyébként a latin eredetű *funkció* főnévnek három fő jelentése van a magyarban: 1. 'működés'; – 2. 'sajátos feladat, szerep, rendeltetés'; – 3. 'függvény', persze nem matematikai értelemben, tudniillik olyan dolgot jelent, amelynek létezése, alakulása, változása más tényező(k)től függ, más tényező(k) következménye (l. TESz., ÉrtSz.).

Anélkül, hogy bemutatnám, hogyan differenciálta a nyelvtudomány a nyelvi funkciót Humboldtól Bühleren, a Prágai iskolán, Jakobsonon át egészen Hallidayig és Dell Hymesig, elégedjünk meg annak a megállapításával, hogy a stilisztikai funkcióban a szónak mind a három jelentése érvényesül. Eszerint ez a stilisztika stíluson egyfelől a hangoztatásban, a lexikális és a grammatikai síkon, valamint a szöveg megszerkesztésében jelentkező többletet, járulékos közleményt érti. Másfelől a stílust úgy tekinti, mint a tudatunkban meglévő nyelvi anyagraktárnak és

* Elhangzott a VII. nemzetközi magyar nyelvészkonferencián Budapesten, 2004. augusztus 30-án.

nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek mint variánsoknak a felhasználását, közelebbről ezek meghatározott célú kiválasztásának, majd elrendezésének az eredményét.

A stílus tehát eszerint az a mód, ahogyan a közlés – más szempontból a szöveg – meg van szerkesztve, vagyis a kommunikációs helyzetnek és célnak megfelelő beszéd-, illetve szövegváltozat; azaz viszonyfogalom. A mondanivaló minden tekintetben pontos, azaz adekvát kifejezését, a gyakorlatban az odaillő nyelvi-stilisztikai variáns kiválasztását az teszi lehetővé, hogy a nyelvi-stilisztikai jelenségeknek részben kialakult, de mindig alakítható stílusértékük, vagyis funkciójuk van. Végezetül a funkcionális stilisztikának ezenkívül három fontos kategóriája van: a stílusréteg, a stílusárnyalat és a korstílus.

3. Hogyan alapozta meg Charles Bally a funkcionális stilisztikát? Abból indult ki, hogy a nyelv nemcsak az értelem kifejezésének eszköze, hanem az érzelmé is, sőt személyiségünket is lényünk affektív része teremti meg. A stilisztika feladatát a nyelvi kifejezőeszközök affektív tartalmának a vizsgálatában látja; számára a stílus a nyelvnek az érzelmeket visszaadó kifejezőereje. Ezen elemek vizsgálata aztán elvezette a funkcionális stilisztika alapkérdéséhez: a lexikai és frazeológiai szinonimák árnyalt elemzéséhez, továbbá annak a felismeréséhez, hogy a szinonimák denotatív jelentése azonos, a konnotatív azonban különböző. A *Traité de stylistique française* (Paris, 1909) két kötete így lett a korabeli francia szó- és kifejezőkészletnek a modern feldolgozása. Bally bár teljes stilisztikai minősítőrendszert nem épített ki, az alapokat e tekintetben is lerakta. A természetes affektivitású elemek közt például megkülönböztet komikus, ironikus, festői, illetve pejoratív és amelioratív stb. hangulatúakat. És a környezetfelidéző affektivitásúak között tárgyalja például a közkeletű és a ritkán használt, valamint a tájnyelvi szavakat, a neologizmusokat, az irodalmi és a tudományos, illetve szaknyelvi jelenségeket, a familiáris és az argó elemeket stb. A nyelvi rétegek közül pedig kitér az írott és a beszélt nyelvre, továbbá a hivatalos és a tudományos, valamint a szépirodalmi és a hétköznapi nyelv tárgyalására. (L. részletesebben Szathmári István: A funkcionális stilisztika megalapozása. In: *Hol tart ma a stilisztika?* Szerk.: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996: 19–24.)

4. Bally stilisztikai alapvetését tanítványai vitték tovább. Tény, hogy már a kortársak is felfedeztek bizonyos merevséget Bally stilisztikájában: a nyelvi elemek értelmi oldalának a háttérbe szorítását, továbbá a történeti stílusvizsgálatnak, valamint a szépirodalmi stílus elemzésének az elkerülését. Jules Marouzeau 1935-ös latin, majd 1941-es francia stilisztikájában a stílust magatartásnak, attitűdnek tekintette, amelyet a beszélő vagy író érvényesít a nyelvvel mint anyagraktárral, lehetőséggel kapcsolatban. Bevezette – vagy inkább felelevenítette – a „választás”, „válogatás” terminust, és felsorolta ennek feltételeit, határait. Továbbá az „expressivité” szakszóval élt, amely a nyelvi jelenség érzelmi-hangulati elemein kívül magában foglalja az értelmi oldalból, a használati kötöttségből, a szemantikai mozgásból, a szituációból adódó mozzanatokot is. Bevonja vizsgálódásaiba a költők, írók nyelvét. Példát ad aztán a történeti jellegű stilisztikai elemzésre is. Végül pedig a leíró nyelvtan beosztásának megfelelően beszél a hangok (és az írás), a szavak, a nyelvtani kategóriák és a versnyelv kifejező értékéről.

A másik tanítvány – akinek a munkásságáról később még szó lesz –, Marcel Cressot 1947-es *Le style et ses techniques* c. munkájában a stilisztika feladatát a „választás” értelmezésében jelöli meg. Aztán ő szintén „expresszivitás”-ról beszél, híve a történeti stilisztikának, és – nála talán ez a legfontosabb – a leghatározottabban bevonja vizsgálódásaiba a szépirodalmat, sőt jobbra azon belül is marad.

5. A funkcionális stilisztika további útját ezúttal nem tárgyalhatom (l. Szathmári i. m. 25–30). Arra azonban ki kell térnem, hogy az 1960-as évekre a stilisztika válságba jutott, és hogy éppen az említendő két mű is igazolja megújulását, életképességét.

Induljunk ki abból, hogy a stilisztika az utóbbi időkhöz nem tudott önálló tudománnyá válni, mert – egy kissé leegyszerűsítve – nem a saját problematikájából nőtt ki, és mert története során jobbra a nyelvészettől, kisebb mértékben az irodalomtudománytól kapta az indíttatásokat (részletesebben l. Szathmári István: Milyen napjaink stilisztikája? *MNy.* 88: 272–9). A válságot – mondhatnánk: kirívóan – jelezte, hogy Michel Arrivé a *Langue française* c. folyóirat 1969-es szeptemberi stilisztikai számában kimondta: „A stilisztikát nagyjából halottnak tekinthetjük.” Nálunk Vigh Árpád a *Helikon* 1988. évi 3–4. szintén stilisztikai számának a bevezetőjében hasonló következtetésre jut. Csakhogy akkorra már – az azóta eltelt időben meg még inkább – megváltozott a stilisztika helyzete. A bevezetőt követő angol, csehszlovák, québeci, franciaországi stb. stilisztikai kutatásokról szóló felmérések éppen arról tanúskodnak, hogy – nemegyszer a poétikába és más diszciplínákba ágyazva, tehát nem stilisztikai címszó alatt – egy sereg (részben) új diszciplínának (a szemantikának, az információelméletnek, a szöveg-tannak, a szemiotikának, a szociolingvisztikának, a pragmatikának) a bevonásával ez a diszciplína új erőre kapott, és az egyes országokban szinte sajátos arculatot alakított ki.

És ez a fellendülés azóta is tart. Mégpedig két formában. Egyfelől részben vagy szinte teljesen új szemlélet és megközelítési módszerek születtek, amelyek nagyon is megtermékenyítették a stilisztikát (ilyen pl. a szövegtani, a pragmatikai, a beszédelt-elméleti, a regiszterelméleti és újabban a kognitív eljárás mód). Másfelől kiszélesedett a stilisztika területe. Az idevágó kutatás immár inter- és multidiszciplinárisra vált, azaz ezek csak az új nyelvészeti, irodalomelméleti, esztétikai, poétikai, retorikai, filozófiai, pszichológiai eredményeknek a megfelelő felhasználásával lehetnek sikeresek.

6. A stilisztika 1990 körüli állapotáról mintegy keresztmetszetet nyújt az említett *Qu'est-ce que le style* c. párizsi kötet, amely a konferencián részt vevő francia, svájci, belgiumi, hollandiai és német professzorok előadásait tartalmazza. Pierre Larthomas mindjárt a bevezetőben megállapítja, hogy a stílussal, stilisztikával kapcsolatos kutatások az utóbbi húsz évben megsokszorozódtak, amelyek e diszciplína frissességéről tanúskodnak, és hogy a „halott” jó egészségnek örvend („Dans les vingt dernières années, les recherches se sont multipliées qui témoignent de la vitalité d'une discipline dont on avait constaté le décès. Disons, pour parodier Corneille, que la morte que l'on tuait se portait assez bien” 5). Sőt azt is kijelenti, hogy a stilisztika immár teljes értékű külön tudomány („Le moment paraît donc

venu de proclamer que la sylistique est une science à part entière...” 6). Ugyancsak Larthomas utal arra, hogy a kötetben – igaz, hogy az előadóknak mintegy a kétharmada francia volt – Ch. Ballyt gyakrabban idézték, mint például Leo Spitzert (3). Valóban, a tanulmányok felében (és többször is) szerepel Bally neve: vagy úgy, hogy követik a nézeteit, vagy hogy továbbfejlesztik, vagy hogy éppen vele szembeszállva alakítanak ki új állásfoglalásokat. Egyébként a tanulmányok – a kötet címének megfelelően – sokfelől és sokoldalúan „járják körül” a stílus fogalmát (ezt foglalta össze Kemény Gábor Mi a stílus? c. dolgozatában: *Nyr.* 120: 6–13), míg közben sok más lényeges stilisztikai kérdést érintenek, vagy éppen meg is tárgyalnak. Csak néhány jellegzetes cím mutatóban a 18-ból: *Lacan a stílusról*, *Lacan stílusáról* (Michel Arrivé), *Mi a forma?* (Pierre Cahné), *Gondolat és nyelv a stílusban* (Dominique Combe), *Teremtő utánzás és stílus a latinoknál* (Jacqueline Dangel), *A költészetbeli stílusról* (Marc Dominicy), *A stílus kérdése és a retorika* (Kibédi Varga Áron), *Stilisztika és verbális interakció* (Wolf-Dieter Stempel). Megemlítem, hogy a kötetről egyéni módon és igen érdekesen beszámolt Nyéki Lajos párizsi professzor 1994. november 16-án Stíluskutató csoportunkban *A stilisztika mai állása és új útjai* címen (kézirat).

7. És most lássuk egy kissé részletesebben a másik munkát: Marcel Cressot *Le style et ses techniques* című 1947-es könyvének a Laurence James által kiegészített 1991-es 13. kiadását. Közelebbről a következőket vizsgáljuk: a) Az új szerző mikkel és milyen mértékben egészítette ki a csaknem fél századdal korábbi művet? – b) Mit változtatott a régi szövegen? – c) Mit hagyott el az eredetiből? Végül arra a kérdésre is válaszolnunk kell, hogy megmaradt-e a Marcel Cressot koncepciója, és hogy a funkcionális stilisztikának megfelelő egységes mű született-e Laurence James „beavatkozása” nyomán?

Az előszóban (9–12) és a könyv hátsó borítóján levő ajánló sorokban a szerző lényegében rávilágít, hogy mit végzett Cressot művével kapcsolatban. Abból indul ki, hogy a stilisztikának át kell hidalnia az irodalomtörténet és a nyelvtudomány közti távolságot. Megállapítja aztán, hogy a stilisztika megváltozott, kiszélesedett, összekötődött új diszciplínákkal is (itt utal a pragmatikára, az extralingvális eszközök új szerepére, a retorika fontosságára stb.). Kiemeli, hogy a korábbi immanens szövegelemzést felváltotta a mű külső tényezőit is figyelembe vevő sokoldalú analízis. Hangsúlyozza azt is – elsősorban Riffaterre-re hivatkozva –, hogy egy-egy stílus eszköz (franciául *fait de style*, szó szerint: stílustény) funkcióját nem lehet értékelni az egész műtől függetlenül. Jelzi aztán, hogy a fejezeteket átvizsgálta, új példákat is hozott, és a klasszikus szerzők mellett bőven merített mai művekből: Beckett-től, Camus-tól, Robbe-Grillet-től, Raymond Queneau-tól, Sartre-től és másoktól. A mához igazította aztán az egyes fejezetek végén levő szakirodalmi jegyzékeket is. Végezetül megemlíti, hogy megőrizte azt a szellemiséget, amelyet Cressot képviselt munkájában, elemzéseiben.

Egyébként a James által betoldott részek a bibliográfiákon kívül mintegy jó 70 lapot tesznek ki, tehát több, mint a negyedét az eredetinek. Csupán 14 lapnyi rész maradt ki, és a kisebb változtatások mennyisége körülbelül 20 lapnyi lehet.

8. L. James művében a következő viszonylag terjedelmesebb új témákkal találkozunk: a hangszimbolika (29–36), a denotáció és a konnotáció (57–61), a trópusok (69–82), az aszindeton (242–51), a mondat és a szünet (258–63), a fonostilisztika (275–80), új tanulmányterületek: statisztikai stilisztika (283–96), a stilisztika és az irodalmi elemzés (296–300), valamint kijelentés, pragmatika (300–02). De kisebb terjedelemben szó esik még a redundanciáról, a *présent historique* drámai művekbeli szerepéről, továbbá többször a szürrealizmusról és az abszurdról (érdekes módon a *posztmodern* terminussal nem találkoztam). Végül új elemzést is beiktat, Alfred de Vigny *A farkas halála* c. poémájának egy részét vizsgálta.

9. Hogy mit jelentenek a gyakorlatban James kiegészítései, lássunk néhány ilyen részt, legalább nagy vonalakban. Hat oldalon tárgyalja a hangszimbolikát (29–36). Egyrészt a nyelvészek – Saussure, Bally, a mi Zolnai Bélánk, Jespersen, Grammont, P. Guiraud, G. Michaud – idevágó nézeteit sorakoztatja fel. Majd kitér a költők, írók véleményére, kezdve Platonon, folytatva Rimbaud-val, Mallarméval és így tovább. Találó példák elemzésével jut el a hangszimbolika jellemző sajátosságainak és funkcióinak a felsorolásáig, csak helyesen kiemelve, hogy az artikulációs metaforáknak (A. Spire így nevezi a hangszimbolika egyes jelenségeit) nincs független értékük, és nem működhetnek a szöveg támasza nélkül (36; egyébként magam így írtam körül 1970-ben egy nagyobb dolgozatomban: „a hangszimbolika a hangoknak [és hangcsoportoknak] az a sajátossága, hogy közvetlenül akusztikai hatásukkal – különösen ha nem nagy szövegrészben többször ismétlődnek –, képzésmódjuktól függően és megfelelő szövegkörnyezetben képesek alkalmilag bizonyos hangulat felidézésére és a mondanivaló érzelmi felerősítésére.” *Népr. és Nytud.* 1970: 81, l. az egészet: 67–83).

Mintegy két oldalon Cressot is megemlékezett a metaforáról. James azonban külön fejezetet szentel – ahogy ő nevezi – a jelentésátviteleknek vagy trópusoknak (*Les transferts de sens ou tropes*; 69–82). A trópusokat a retorika eszközeiként mint szóalakzatokat írja le, visszamenve egészen du Marsais-ig. Részletesen elemzi a metafora expresszív értékét. Sorra veszi aztán a többi trópus is (allegória, metonímia, szinekdoché, sőt irónia stb.), mindig utalva a lehetséges funkcióikra, és arra is, hogy mely tárgyalt jelenség mely korstílusra, illetve stílusirányzatra jellemző. Camus példáján bizonyítja, hogy az író a trópusok segítségével a mindennapitól eltérő univerzumot vagy misztikus világot teremthet. És megjegyzi, hogy a mai irodalomban teljes liberalizmus uralkodik, a képek is a költői nyelv fontos jegyeivé válnak.

James a stilisztika új ágaként üdvözli az úgynevezett fonostilisztikát (275–80). „Az utóbbi évek – írja – tökéletesítették az emberi beszéd reprodukálását és regisztrálását biztosító készülékeket”, és ez fejlesztette ki a fonostilisztikát. Immár mérni lehet például a fonémák, a szótagok, a szavak kölcsönös hosszát, a hangsúly erősségét stb., rögzíteni lehet a mondat melódiáját és így tovább. Egyébként az élőbeszéd, az úgynevezett hangos stílus jelenségeivel viszonylag sokat foglalkozik a szerző.

Véleményem szerint a mi elemzéseinkben is hasznosíthatnánk a stilisztikai statisztika keretében a P. Guiraud-tól származó témaszavak és kulcsszavak (*mot-thème et mot-clé*) kategóriáját. Az előbbibe egy szöveg vagy mű leggyakoribb

szavai tartoznak. Az utóbbiba pedig azok a lexikai elemek, amelyek sokkal gyakrabban fordulnak elő egy-egy költő, író valamely művében vagy a teljes oeuvre-jében, mint másoknál, illetve a közbeszédben. A tárgyalt mű szerint például Valéry két első kulcsszava az *ombre* 'árnyék, sötétség' és a *pur* 'tisza'. Baudelaire-nél ilyen az *ange* 'angyal' és a *coeur* 'szív', Rimbaud-nál az *Illuminations*-ban a *mer* 'tenger' és *fleur* 'virág' (288). Hozzáteszem, hogy tudomásom szerint Mallarmé továbbgondolásának megfelelően a kulcsszavak jellemzőek az illető költő, író habitusára, lelkivilágára is. Benkő László dolgozata szerint a *bús* szó minden bizonnyal kulcsszava Juhász Gyula költészetének (*Nyr.* 82: 351–7), és hogy a költő egész egyéniségére jellemző volt a *bús* jelző, azt felesleges külön bizonyítani.

Végül megjegyzem, hogy James példamutató sokoldalúsággal elemezte Alfred de Vigny *La Mort du Loup* című poémája 26 soros részének mindenekelőtt a szó-készletét (316 –23), elsősorban a szavak stilisztikai funkcióit, valamint szemantikai és poétikai összefüggéseit állítva a középpontba.

Még az előadásomban korábban feltett néhány kérdésre kell válaszolnom. James nagyon keveset változtatott Cressot szövegén, jószerével csak annyit, hogy mai szépirodalmi példákat is hozott. Szintén keveset hagyott el az eredeti szövegből, inkább csak olyan rövid részeket, amelyeket újra tárgyalt valamelyest hosszabban. A 13. kiadásban egyébként teljesen megmaradt Cressot koncepciója – tudniillik James csupán mintegy továbbvitte egyes stilisztikai jelenségeknek a megvilágítását –, ilyenformán elmondhatjuk, hogy James keze nyomán egységes mű született.

10. Az itt röviden előadottakkal talán sikerült rámutatnom a funkcionális stilisztika élő voltára. Előadásomat annak a megállapításnak az idézésével fejezem be, amellyel Laurence James is zárta munkáját: „...discipline jeune, la stylistique est encore à la recherche de ses buts et de ses méthodes en même temps qu'elle connaît un grand développement” (302). Röviden: a stilisztika még nagy fejlődés előtt áll.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

On the history of functional stylistics

The speaker began by talking about Ch. Bally, the founder of functional stylistics, and then he discussed how his students, J. Marouzeau and M. Cressot elaborated on Bally's legacy. Following a temporary setback, stylistics underwent a new period of upswing, as the speaker demonstrated by two examples. First, he discussed the yield of a conference on stylistics held late in 1991 at Sorbonne (cf. *Qu'est-ce que le style?* Ed. by Georges Molinié and Pierre Cahné, Paris, 1994). Second, he noted the fact that M. Cressot's *Le style et ses techniques* (1947) appeared in a 13th edition in 1991. Then he gave a detailed analysis of whatever Laurence James changed in that edition and what he added to Cressot's original discussion. The talk concluded by stating that functional stylistics is capable of renaissance and can absorb many results of more recent approaches without the danger of eclecticism.